

УДК 130.2

Н. В. Іванова
кандидат філософських наук, доцент
Луцького педагогічного коледжу,
докторант кафедри філософії та соціології
Південноукраїнського національного педагогічного університету

ГУМАНІТАРНЕ МИСЛЕННЯ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДОСВІДІ ПІЗНАННЯ Й РОЗУМІННЯ

Гуманітарне мислення є важливим фактором соціокультурного й наукового пізнання в контексті історичного та стратегічного розвитку як суспільства, так і держави. Адже саме на його основі можна розкрити екзистенційні, глибинні морально-естетичні інтенції і принципи людського співжиття, проникнути в сутність свідомості й таємниці творчості особистості. Воно наповнює життя людини сенсом і задає йому мету, виводить за межі усталених догм і стандартів оцінки. Разом із тим гуманітарне мислення робить світ «відкритим», дає можливість тлумачити його різнопланово, не втрачаючи при цьому неповторності й своєрідності. Гуманітарне мислення безпосередньо пов'язане з поняттями «душевне» та «духовне», що, у свою чергу, ставить проблему гуманітарного пізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що вирішенню проблеми гуманітарного мислення присвячені розвідки В. Розіна, С. Кримського, Є. Андроса, М. Мамардашвілі, Л. Мікешіної, М. Бахтіна, С. Пролеєва, З. Оруджева, М. Култаєвої, В. Стопіна та інших. Велику увагу гуманітарному мисленню й гуманітарному пізнанню приділяли В. Дільтей, Г. Ріккерт, В. Віндельбанд і низка інших визначних філософів.

Однак залишаються невирішеними деякі питання, зокрема стосовно взаємодії гуманітарного мислення з установками дослідника, історичного процесу в контексті раціонального (духовного) та ірраціонального (душевного), науки й системи цінностей.

Метою статті є виявлення основних аспектів становлення гуманітарного мислення в генезі «філософія життя», концепту «цілераціональність», рефлексивності й природничо-наукового пізнання.

Виокремлення проблеми «гуманітарного мислення» бере витоки з дискусії «наук про дух» і «наук про природу», де обмірковується необхідність проводити взаємодиференціацію між духовним і душевним, природничими й гуманітарними науками, відповідно, природничо-науковим і гуманітарним мисленням. Очевидно, виходячи із цих міркувань, В. Дільтей уважає, що «первісно даним», «безпосереднім» у духовному (душевному) житті є «сув'язь душевного життя» (його цілісність, «взаємопов'язаний комплекс»). Водночас у природі наявні речі не пов'язані одна з одною в загальні явища або процеси. Якщо в природознавчих науках природні явища пояснюються на основі гіпотез про зв'язок між явищами (які пов'язують їх у єдине ціле), то в «науках про дух» явища душевного життя повинні «осягатися» («переживатися») на основі «душевного» зв'язку, виходячи із цілого. «Природу пояснюємо, – справедливо зазначав філософ, – душевне життя ми осягаємо» [5, с. 115].

Обґрунтувавши з позицій нового мислення можливість пізнання специфіки «душевного» осягнення дійсності, В. Дільтей далі аналізує умови власне гуманітарного пізнання. Одна з таких умов – перенесення акценту з власної рефлексії «душевного» життя на спостереження за іншими. Лише порівнюючи себе з іншими, вважає В. Дільтей, можна мати знання індивідуального щодо себе; усвідомлювати й мислити можна лише те, що в тобі «відрізняється від іншого», його свідомості, характеру, здібностей тощо. Друга умова – аналіз певних форм діяльності людини, в яких виокремлюються й життєва активність, і творчість. Їх вивчення і є гуманітарним пізнанням, яке можливе у формі розуміння в результаті осмислення. При цьому В. Дільтей доходить важливого висновку, який нагадує кантівське положення про те, що мислення не виводить закони з природи, а, навпаки, ви-

значає їх для неї. Розуміння та пов'язане з ним гуманітарне пізнання й, відповідно, гуманітарне мислення визначаються установками (позицією, цінностями) дослідника. Умова «можливості осягнути іншого полягає в тому, що в проявленні чужої індивідуальності не може не виступати щось таке, чого б не було в суб'єкті, який пізнає» [5, с. 118].

Якщо перша умова гуманітарного мислення задається підходом того, хто пізнає, то друга – реалізацією історичного підходу. Адже, на переконання В. Дільтея, осягнути, що таке життя, можна лише шляхом вивчення історії («духовно-душевного» процесу). Однією з причин такого вибору було прагнення В. Дільтея до загальнозначимого об'єктивного пізнання життєвої реальності, прагнення відрізнити наукове (науково-історичне) пізнання життя від тих способів його осягнення, які властиві для поета, художника. До них наближається спосіб «пізнання себе в спілкуванні з іншими... Але, вибравши цей третій шлях, Дільтей змушений розробити і третій метод – герменевтику. Цей метод має спільне з природничо-науковим у тому сенсі, що історик також потрібно оперувати з деяким зовнішнім матеріалом, а не просто з даними особистого душевного досвіду; спільне з художником в історика в тому, що його матеріал особливого роду, це, так би мовити, людський матеріал, і тому можна говорити про те, що певною мірою він даний йому безпосередньо, не так, як «факти», дані вченому – фізику або теологу», – зазначає П.П. Гайденко [4, с. 398].

У працях В. Дільтея не лише обґрунтував можливість і специфіку гуманітарного пізнання, а й проблематизував його, показавши залежність гуманітарного пізнання від установок того, хто пізнає. Тому для цього суб'єкту пізнання потрібно мислити. Як відомо, ще І. Кант процес мислення зводив до трьох правил, на які потрібно було покладатись. Насамперед, це мислити самому; по-друге, мислити так, щоб мати змогу одночасно дивитись на мислиме або власну справу очима іншого. Сутність третього правила полягає в тому, щоб не суперечити самому собі, тобто мислити неусуперечливо. Тому поєднання в гуманітарному пізнанні зовнішньо протилежних процедур – інтуїтивного осягнення й понятійного аналізу, належність дослідника та його об'єкта до однієї реальності, значення в гуманітарному пізнанні розуміння, інтерпретацій, історичного підходу – усе це відкривало перспективи розвитку гуманітарного мислення.

Тезу В. Дільтея про залежність гуманітарного пізнання від установок суб'єкта пізнання посилює М. Вебер, пов'язуючи цю залежність із гуманітарними установками й цінностями дослідника. Він показує, що гуманітарне пізнання являє собою не просто вивчення певного явища, а одночасно його конструювання творчості, це означає мисленнєвий процес, завдяки якому відбувається висвітлення в ньому смислів, цінностей. «Не існує, – пише М. Вебер, – абсолютно «об'єктивного» наукового знання культурного життя або соціальних явищ, не залежного від особливих і «однобічних» точок зору, згідно з якими вони вибрані як дослідження, підлягають аналізу й розділені» [3, с. 35].

На думку М. Вебера, ідеальні об'єкти гуманітарної науки мають особливий статус: це не зображення дійсності, а ідеально-типологічні побудови («конструкції»), котрі дають дослідникові змогу схематизувати емпіричний матеріал і організувати його відповідно до вибраної наукової позиції та завдань дослідження. Свої міркування М. Вебер пов'язує з феноменом осмисленої соціальної дії людини, орієнтованої на буття іншої людини. Серед ідеальних способів соціальних дій він спеціально виокремлює «ціннісно-раціональну» соціаль-

ну дію, засновану «на вірі в безумовну – естетичну, релігійну або будь-яку іншу – самодостатню цінність певної поведінки як такої, незалежно від того, до чого вона приведе» [2, с. 628]. Така поведінка, у свою чергу, передбачає сміливість мислення, його духовну самостійність і самодостатність.

Для веберівської концепції раціонального, точніше цілераціонального мислення властиве жорстке розділення понять «мета» і «цінність». Перше – мета – лежить в основі цілераціональних (насамперед економічних) дій людей, а друге – цінність, переважно ірраціональна – визначає їхню поведінку в рамках тієї чи іншої культурної традиції або соціальної спільності. Важливим для гуманітарної науки є те, що М. Вебер категорично не погоджується з марксизмом, який намагається вивести свідомість, мислення, ту чи іншу систему цінностей головним чином із закономірностей матеріального життя суспільства. Із позицій такого соціального детермінізму мислення людини значною мірою буде визначатися особливостями цілераціональної діяльності, а цінності також не можуть мати трансцендентної природи, тим більше, не мають ніякого укорінення в природному бутті.

Раціональне (цілераціональне) мислення для М. Вебера, як і цінності, – спонтанний продукт спеціальної й культурної взаємодії людей. Ці раціонально-мисленнєві регулятиви динамічні, плюралістичні, навіть антагоністичні. Вони є визначальними для науки та частіше за все для процесів соціальної й економічної діяльності. «Те, що я вам тут висловлюю, – проголошував М. Вебер, – витікає ... з головного положення, що життя знає лише вічну боротьбу богів, знає тільки несумісність найбільш принципівих, узагалі можливих життєвих позицій і непримиренність боротьби між ними, отже, необхідність між ними вибирати» [2, с. 730]. А вибір може здійснитися, безумовно, завдяки активній діяльності мислення, яке може визначити потрібні для ефективної соціальної взаємодії й культурної та політичної діяльності орієнтири.

Дослідник робіт Г. Ріккерта, В. Дільтея, М. Вебера, філософ і видатний учений, знавець естетичної свідомості М. Бахтін формулює думку, схожу з веберівською, про те, що пізнання в гуманітарних науках є одночасно й конститування дійсності, яка пізнається. В інших роботах, виходячи з раніше сказаного, М. Бахтін стверджує, що об'єкт пізнання в гуманітарних науках не просто належать до тієї ж дійсності, як і той, хто пізнає, він не менш активний, ніж суб'єкт пізнання. Гуманітарне пізнання в М. Бахтіна витлумачується як активний процес діалогічного спілкування та взаємодії. «Науки про дух, предмет – не один, а два «духи» (той, хто вивчає і хто вивчається), які не повинні зливатися в один дух. Справжнім предметом є взаємовідношення і взаємодія «духів» [1, с. 349]. Тобто, не «духу» як однієї іпостасі, а у взаємодії з іншими духовними процесами.

Вирішуючи питання про специфіку гуманітарного пізнання як принципово відмінного від природничо-наукового, М. Бахтін зазначає, що гуманітарна наука вивчає унікальні індивідуальні об'єкти, причому рефлексивно, через пізнання й осмислення. Якщо взяти текст як «знаковий комплекс», то тут ми бачимо «мислення про мислення, переживання переживань, слова про слова, тексти про текст. У цьому основна відмінність наших гуманітарних дисциплін від природних (про природу)... Дух не може бути даний як річ (прямий об'єкт природної науки), а лише в знаковому вираженні, реалізації в текстах... Кожний текст (як висловлювання) постає конкретним, індивідуальним, єдиним і неповторним, і в цьому весь його смисл, він (у своєму вільному ядрі) не допускає ні каузального пояснення, ні наукового передбачення» [1, с. 285]. У конкретному житті як предметі мислення (думки) існує людина взагалі, існує третій. Але «в самому живому, яке переживається, житті існують лише Я, Ти, Він, і лише в тому розкриваються (існують) такі первинні реальності, як моє слово й чуже слово, і взагалі ті первинні реальності, котрі поки ще не підлягають пізнанню (абстрактному, узагальнюючому), а тому ним і не помічається» [1, с. 348–349]. Але їх можна «побачити» через мислення, рефлексію, мисленнєву дію.

Разом із тим М. Бахтін схильний взаємопов'язувати гуманітарне і природничо-наукове пізнання. «Протиставлення (Дільтея, Ріккерта) гуманітарних і природничих наук було заперечене подальшим розвитком гуманітарних наук. Темпоральна співмірність художнього переживання й наукового вивчення. Їх неможливо розірвати, але вони проходять різні стадії та ступені й не завжди одночасно» [1, с. 349].

У цій ситуації вирішується питання про те, як можлива єдність духовного й життєвого досвіду людей, належних до різних історичних і культурних спільнот; як можлива «зустріч» різних епох і під різними моделями світобудови; як відбувається «склеювання» різних результатів діяльності в єдиний культурно-історичний фонд духовного і практичного прогресу людства? Тут проблемою є не множинність розумінь, а те, що забезпечує системність, цілість мислення в засвоєнні культурно-історичного досвіду. Пізнання та мислення в тому аспекті, в якому воно «ініціює розуміння, має подвійну спрямованість, «дипольне»; воно одночасно звернене й до предметності «макрокосму» (природи та суспільства в його об'єктивному, природничо-історичному розвитку), і до соціокультурних смислів «мікрокосму», заданих розкриттям і практичною об'єктивацією внутрішніх цільових проєктів розвитку суб'єкта. У першому зверненні воно реалізується актами причинного пояснення й опису світу, в другому – вимагає доповнення пізнавальних структур процесом засвоєння «осмисленої матерії» культури та, відповідно, герменевтичної інтенції на розуміння» [6, с. 91], – зазначає С. Кримський.

Для об'єктивності все ж таки потрібно визнати, що для М. Бахтіна гуманітарна наука, яка має справу з «абсолютно неповторними індивідуальностями», приводить до необхідності формулювання більш загальної проблеми, яка виводить до важливості розвитку власне гуманітарного мислення. Зокрема, як видно з попереднього аналізу, розуміння текстів і їхніх смислів передбачає активне ставлення дослідника до наявних точок зору в культурній і науковій комунікаціях. Як правило, кожний мислитель, учений, дослідник починає з полеміки, дискусії (діалогу) щодо інших концепцій, точок зору, тлумачень. У процесі такої полеміки артикулюються власні цінності й своє бачення, роз'яснюються новизна та особливості авторського підходу, висловлюються думки про сутність об'єкта, який вивчається. Позиціонування «авторської позиції, своєрідна «гуманітарна дискусія» – необхідний елемент гуманітарного мислення.

Отже, в цьому контексті потрібно розрізняти два взаємопов'язані аспекти гуманітарного мислення: витлумачення текстів і побудова ідеальних об'єктів, які репрезентують у теорії явище, що вивчається. При цьому до вже побудованих ідеальних об'єктів у гуманітарній науці застосовуються стандартні процедури, зокрема методологічні рефлексії, які дають змогу одержувати нові теоретичні знання, окреслювати нові перспективи мислення та пізнання.

Відмінність між гуманітарним і негуманітарним пізнанням особливо очевидна на перших етапах побудови предмета науки. На відміну від природничо-наукового пізнання, де завжди наперед заданий відомий «принцип використання», або античної науки, де ціннісні установки дослідника частіше за все не рефлексуються, в гуманітарній науці перехід від життєвої і практичної точок зору до теоретичної, як правило, є найважливішим моментом, який конститує пізнання. Друга відмінність – необхідність задати й утримати у вивченні особливості гуманітарної реальності, тобто культурного та інтелектуального простору. Для цього гуманітарній рухається немовби у двох площинах. На одній він конструє явище, що вивчається, як ідеальний об'єкт, приписуючи йому такі характеристики, котрі дають змогу вирішити заявлені проблеми, пояснити факти, відкривають перспективу подальших досліджень. На другій площині гуманітарній (філософ, соціолог, культуролог) вступає в спілкування з феноменами, що вивчаються (тобто займається не пізнанням, а вирішує свою екзистенціальну проблему, але використовуючи для цього пізнання). Складність гуманітарного мислення полягає в тому, щоб розумно, доцільно та синхронно рухатися в обох площинах [8, с. 202–203].

Наступна відмінність полягає в контролі над тим, має гуманітарій-учений справу з тим самим об'єктом, чи останній уже давно змінився, розвинувся (сам або в результаті гуманітарного пізнання), або ж змінився погляд, мисленнєва інтенція самого дослідника на об'єкт. Коли об'єкт змінюється (наприклад, рефлексивно реагуючи на теоретичне знання про нього), або просто еволюціонує, або ж змінюється підхід дослідника до об'єкта, то починається новий цикл гуманітарного пізнання, утворюються нові інтерпретації, на їхній основі формулюються емпіричні знання й закономірності, потім уже на основі цих знань і закономірностей формуються ідеальні об'єкти, теоретичні знання, процедури їх побудови, нарешті, теорія. Власне, це й становить процес мислення як процес когнітивно-інтелектуальної діяльності.

Постає питання: чому все-таки теорія в гуманітарних науках організована не так, як у природних? Тут декілька причин. Одна з них – відмінність у цих науках між ідеалами й нормами організації наукових знань; у гуманітарній науці суспільний, безперервний дискурс і систематизація скоріше засуджуються як ознака фізикалізму, ніж приймаються. Друга причина – необхідність обґрунтувати і виправдати свої цінності, підхід до об'єкта вивчення, маючи на увазі інші теоретичні точки зору на той самий предмет. Важливою є й та обставина, що в гуманітарній науці сам образ, ідеал гуманітарної науки остаточно не сформувався, він ще обговорюється, є об'єктом дискусій [8, с. 205].

Мислення в процесі гуманітарного пізнання не менш чітке, ніж природничо-наукове. Оскільки знання гуманітарних наук активно ставиться до свого об'єкта, задаючи для нього «спосіб існування», по-гуманітарному мислячий дослідник стає «повністю відповідальним», не може вже самим фактом вивчення не впливати на свій об'єкт. Спрямованість цього впливу цілком визначена: сприяти культурі, духовності, розширювати можливості людини, ставити «перепоми» всьому тому, що руйнує або знижує культурні чи духовні потенції людини.

Важливо враховувати епістемологічну повноцінність і самодостатність гуманітарного знання. У ньому представлено не тільки емпіричний, а й трансцендентальний рівні, хоча й в іншій «пропорції» й в інших формах, ніж у природничих науках. Ідеали трансцендентальної філософії, які включають об'єктивність, всезагальність, необхідність, достатньо наявні в окремих самостійних екзистенціально-антропологічних підходах до пізнання. Але якщо в текстах теоретичних природничих наук трансцендентальний рівень задається повним відходом від суб'єкта, повною абстракцією, формалізацією й символізацією мови, аксіоматизацією й дедуктивною побудовою знання, то в гуманітарному знанні, де суб'єкт нерозривний із об'єктом та іншими суб'єктами, а мова зберігає свою змістовність і багатозначність, способи виходу на трансцендентальний рівень можуть бути, очевидно, іншими, змішаними й нетрадиційними. Можна зазначити, що й «форми трансцендентальності, як і трансцендентності, в цьому випадку також можуть бути дещо іншими внаслідок епістемологічних особливостей цього типу знання, що передбачає також подальший розвиток самих цих категорій, пов'язаних не лише з аналізом свідомості, а й аналізом типів діяльності й функцій мови» [7, с. 50]. А також, безумовно, і самого гуманітарного мислення як результату гуманітарно-філософського пізнання.

Отже, гуманітарне мислення формується в контексті гуманітарного знання, котре, у свою чергу, формується в процесі тривалого розвитку опозиції «наук про природу» й «наук про дух». В умовах науково-технічного прогресу, економізації й технологізації «науки про дух» (філософія, релігія, етика, культурологія тощо) почали втрачати своє значення. А разом із цим почала втрачати смисл і призначення життя людини. У такій ситуації на зміну класичним філософським розмислам приходять, зокрема, «філософія життя» і герменевтичні дискурси. У результаті нових гуманітарних та аксіологічних рефлексій вибудовується нова система гуманітарного пізнання й мислення. Гуманітарне мислення характеризується як двозначне. З одного боку,

це робота з текстами, їх розуміння, нове витлумачення, позиціонування в полі інших висловлювань про тексти, що аналізуються. З іншого боку, це аналіз феномена (особистості, культури), який виражений у цих текстах, існує в них і через них. Особливість гуманітарного мислення полягає й у тому, що воно задовольняє теоретичні і практичні відносини. Наступна особливість гуманітарного мислення в тому, що воно розгортається як виявлення чужого, відмінного від власного, іншого, незвичного бачення реальності й одночасно як виявлення у зв'язку з цим власних уявлень і екзистенцій. Іде не просто діалог, у якому кожний залишається при своїй думці та баченні, а вибудовується така ситуація й реальність, у яких і гуманітарій, і той, кого він хоче зрозуміти, немовби породжуються заново. У кожній із названих особливостей гуманітарне мислення не може вибудовуватися без серйозного методологічного структурування на головні складові – дух і душу.

Література

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 423 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
3. Вебер М. Исследования по методологии науки / М. Вебер. – М. : Наука, 1998. – 202 с.
4. Гайденок П.П. Прорыв к трансцендентному / П.П. Гайденок. – М. : Республика, 1997. – 495 с.
5. Дильтей В. Введение в науку о духе / В. Дильтей // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Труды, статьи, эссе. – М. : Искусство, 1987. – С. 108–135.
6. Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды / С.Б. Крымский. – К. : Курс, 2000. – 308 с.
7. Микешина Л.А. Трансцендентальные измерения гуманитарного знания / Л.А. Микешина // Вопросы философии. – 2006. – № 1. – С. 55–66.
8. Розин В.М. Мышление: сущность и развитие / В.М. Розин. – М. : ЛЕНАНД, 2015. – 368 с.

Анотація

Іванова Н. В. Гуманітарне мислення в соціокультурному досвіді пізнання й розуміння. – Стаття.

У статті досліджується проблема гуманітарного мислення в процесі розвитку наукових уявлень про природничо-наукове та гуманітарне пізнання. Показано, що гуманітарне мислення є як умовою пізнання внутрішнього (душевного) стану людини, так і умовою аналізу певних форм її діяльності, в яких викристалізовані життєва активність і творчість. Розкривається значення веберівської концепції раціонального (цілераціонального) для змістовності гуманітарного мислення. Визначається, що єдність пізнання й мислення забезпечується культурно-історичним фоном духовного і практичного прогресу.

Ключові слова: раціональне, гуманітарне мислення, гуманітарне пізнання, дух, наука, цінність, розуміння.

Аннотация

Иванова Н. В. Гуманитарное мышление в социокультурном опыте познания и понимания. – Статья.

В статье исследуется проблема гуманитарного мышления в процессе развития научных представлений о естественнонаучном и гуманитарном познании. Показано, что гуманитарное мышление выступает как условием познания внутреннего (душевного) состояния человека, так и условием анализа определенных форм его деятельности, в которых выкристаллизованы жизненная активность и творчество. Раскрывается значение веберовской концепции рационального (целерационального) для содержательности гуманитарного мышления. Определяется, что единство познания и мышления обеспечивается культурно-историческим фоном духовного и практического прогресса.

Ключевые слова: рациональное, гуманитарное мышление, гуманитарное познание, дух, наука, ценность, понимание.

Summary

Ivanova N. V. Humanitarian thinking in social and cultural experiences of knowledge and understanding. – Article.

The paper shows that humanitarian thinking acts as the prerequisite for cognition as internal (mental) personal condition, and as the prerequisite for analyzing of certain forms of activity in which vital activity and creativity appears. Their investigation is the humanitarian cognition, which is

possible in the form of understanding as a result of reflection. The article reveals the value of consistency of humanitarian thinking of Weber's concept of rational (purpose-rational) for which a clear separation of concepts of «purpose» and «value» is inherent. We emphasize that the unity of cognition and thinking is provided by cultural and historical background of spiritual and practical progress.

Key words: rational, humanitarian thinking, humanitarian cognition, spirit, science, value, understanding.